

Mathilde van Dijk

Gevaarlijke verhoudingen

Liefde tussen familieleden in een vrouwenklooster uit de Moderne Devotie¹

Mathilde van Dijk bekijkt in haar artikel hoe het zusterboek van het Diepenveense vrouwenklooster, in navolging van Christus, als richtlijn diende voor liefde tussen familieleden.

Het reguliere kanunnikessenklooster Sint-Agnes en Maria te Diepenveen was een van de belangrijkste kloosterstichtingen van de Moderne Devotie. Het was als een van de weinige vrouwengemeenschappen lid van het Kapittel van Windesheim. Over het klooster is veel bekend dankzij het zogenoemde zusterboek, dat in twee versies bewaard bleef.² Dit is een collectie biografieën van voorbeeldige zusters. Een van die levensbeschrijvingen heeft betrekking op een zekere Salome van der Wiel († 1402). Haar biografie is uitstekend geschikt om het onderwerp van dit artikel te introduceren: de liefde tussen familieleden.

Een familiedrama

Salome kwam uit een aanzienlijke familie uit Woudrichem. Haar vader

1 Voor mijn wijze broer Pim.

2 Ik dank Wybren Scheepsma voor zijn toestemming om zijn transcriptie van het oudste handschrift te gebruiken: Deventer, Stads- en Atheneumbibliotheek, MS. 101 E 26, reguliere kanunnikessen van Sint-Agnes en Maria, Diepenveen, kopist Griet Esschinges, 1524. Dit handschrift wordt gewoonlijk aangeduid als DV. Het tweede handschrift, dat een andere versie bevat, wordt bewaard in Zwolle: Rijksarchief, Coll. Van Rhemen, inv. nr. 1, Zusters van het Gemene Leven, Meester Geertshuis, Deventer, kopiist Griete Koesters, 1534. Dit staat bekend als handschrift D. Het is uitgegeven als: D.A. Brinkerink ed., *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen (Handschrift D)* (Leiden 1904). Het meest recente overzicht van de verschillen tussen beide versies is te vinden in: A.M. Bollmann, *Frauenleben und Frauenliteratur in der Devotio Moderna. Volkssprachige Schwesternbücher in literarhistorische Perspektive* (Groningen 2004) 457-592.

Johan was burgemeester, haar moeder Clara stamde uit de ridderschap. Haar biografie start met een uitvoerig verhaal over haar broer, Thonijs. Als kind had deze een buitengewone vroomheid aan de dag gelegd. Zijn vader had hem dan ook ondergebracht in een premonstratenzer klooster, waar zijn broer abt was. Van Thonijs' vroomheid bleek weinig meer over toen de jongen een paar jaar later in Woudrichem een begrafenis kwam bijwonen. Hij stortte zich in het plaatselijke nachtleven. Het ergste was nog dat hij hierbij zijn habijt verwisselde voor wereldlijke kleren, zodat niemand hem als monnik zou herkennen. Toen zijn vader hem aansprak op zijn gedrag, antwoordde hij brutaal dat dit nu eenmaal het resultaat was wanneer men een lammetje zoals hij tussen de wolven zette: dan ging het vanzelf meehuilen. Johan deed nu zijn beklag bij zijn broer, de abt. Thonijs' oom stuurde zijn neef naar school in Zwolle. Daar ging het van kwaad tot erger: de jongen installeerde zich in de duurste herberg van de stad en zette avond aan avond de bloemetjes buiten.

Thonijs' houding veranderde pas, toen hij het plotseling in zijn hoofd kreeg om te gaan biechten bij de strenge rector van de Broeders van het Gemene Leven, Dirc van Herxen. Dirc weigerde hem de absolutie en voegde er aan toe dat hij niet inzag waarom hij iemand zou moeten absolveren, die deed of hij een monnik was, maar leefde als een schurk. Vanaf dat moment nam Thonijs zijn intrek bij de broeders en wijdde zich aan een ascetisch leven van vasten en waken. Vooral bij het laatste deinsde hij voor niets terug. Volgens het zusterboek ging hij 's nachts voor het open raam van de slaapzaal staan, opdat de vrees naar beneden te vallen hem uit de slaap zou houden. Ook legde hij zich toe op de naastenliefde. Toen na verloop van tijd de pest uitbrak, bleef hij als een van de weinigen in het huis achter, verpleegde de zieken en legde hen af als ze gestorven waren.³ Verder streefde hij ernaar om ook anderen te bekeren, in het bijzonder de jongelingen die hem vroeger bij zijn uitspattingen vergezeld hadden.

Zijn mooiste project was zijn zusje Salome. Vader en moeder Van der Wiel stonden op het punt haar uit te huwelijken, maar Thonijs wilde dit koste wat kost verhinderen. Bij zijn volgende bezoek aan Woudrichem begon hij op haar in te praten. Later stuurde hij haar vanuit Zwolle boeken waarin de maagdelijkheid werd gepropageerd als enige werkelijk vrome levenswijze. Bovendien was Salome nooit uit zijn gedachten en gebeden. Uiteindelijk

3 Dit is de term voor het verzorgen van het lijk voor de begrafenis, bijvoorbeeld door het te wassen, schone kleren aan te trekken en in de kist te leggen.

De Nederlands-Hervormde kerk van Diepenveen, de voormalige kloosterkapel.

kreeg hij haar zover dat ze met hem wegliep en intrad in Diepenveen, tot woede en verdriet van hun ouders.

Volgens het zusterboek had vooral de moeder van Salome, Clara, het te kwaad. Ze was voortdurend buiten zichzelf en ondernam verschillende activiteiten om haar dochter weer naar Woudrichem terug te lokken. Ze begon met een brief die zo vol overredingskracht was, dat de rector van Sint-Agnes en Maria verzuchtte dat hij wel door de duivel zelf geschreven leek. Thonijns nam de taak op zich het afwijzende antwoord van Salome te bezorgen. Hij nam twee inmiddels getrouwde zusjes mee in de hoop dat zij hun ouders tot troost konden zijn. De oudste van de twee schrok zo van de toestand van haar moeder dat ze ziek werd en stierf. Het zusterboek legt er de nadruk op dat dit niet betekende dat deze zuster Salome afviel. Integendeel: op haar sterfbed toonde ze berouw voor haar zonden en was bereid haar leven te beteren. Verder zei ze te hopen dat Salome in haar keuze zou volharden. De schrijfster legt niet uit wat haar zonden precies inhouden. Dit was ook niet nodig. In het zusterboek geldt het huwelijk altijd als een onderneming die wel moet leiden tot zonde. Als getrouwde vrouw had Salomes zuster natuurlijk haar bijdrage op dit gebied geleverd – althans in de optiek van de schrijfsters van het zusterboek.

Na de begrafenis reisde Clara met een groot gevolg naar Diepenveen en smeekte Salome thuis te komen. Ook voerde ze verschillende gesprekken met de priorin en de rector in de hoop hen te bewegen Salome naar huis te sturen, maar dezen waren niet bereid haar ter wille te zijn, zelfs niet toen ze dreigde geen cent bruidsschat te betalen voor haar dochter. De rector ontzag zich zelfs niet om de bedroefde moeder te berispen. Hij waarschuwde haar dat haar zielenheil in gevaar zou komen als ze haar dochter dwars zou blijven zitten.

Clara nam nu haar intrek in een herberg in Zwolle, waar ze van pure emotie ernstig ziek werd. Salome kreeg toestemming om haar moeder een paar dagen te bezoeken. Ondanks nieuwe pogingen van haar moeder om haar te overreden, volhardde ze in haar keuze in Diepenveen te blijven. Clara nam nu het besluit toch maar alleen naar Woudrichem terug te reizen. Toen ze aan boord ging, greep ze haar laatste kans. Ze pakte haar dochter stevig vast en wilde haar de boot in sleuren. Sterke mannen moesten eraan te pas komen om de Diepenveense zuster te ontzetten. Daarna lieten de Van der Wiels Salome verder met rust.⁴

Goede en slechte liefde?

Dergelijke familiedrama's zijn niet ongewoon in het zusterboek. Het vertelt veel verhalen over zusters die tegen de wil van hun ouders intraden. In zijn soort is het verhaal van Salome en haar broer niet eens het meest dramatisch. De ouders van een andere zuster, Liesbeth van Heenvliet, gingen zelfs nog verder. Ze organiseerden eerst een schaking om hun tienjarige dochter tot een huwelijk te dwingen.⁵ Toen dit plan mislukte, drongen ze het klooster binnen met hun ridders.⁶

Dergelijke heftige reacties zijn onder meer te verklaren uit laatmiddeleeuwse familieverhoudingen, waarin het niet echt gebruikelijk was dat een individu zijn of haar eigen levensweg koos. Dit gold ook voor mannen, al werd in de gelijksoortige biografieën van mannelijke devoten meestal geen fysiek geweld genoemd.⁷ Opmerkelijk is dat de tegenspartelende ouders in

4 Deze parafrase is gebaseerd op de versie in DV, ff. 305r-317r. Zie ook D, ff. 163v-175v.

5 Een 'schaking' is een ontvoering met het doel met de ontvoerde te trouwen.

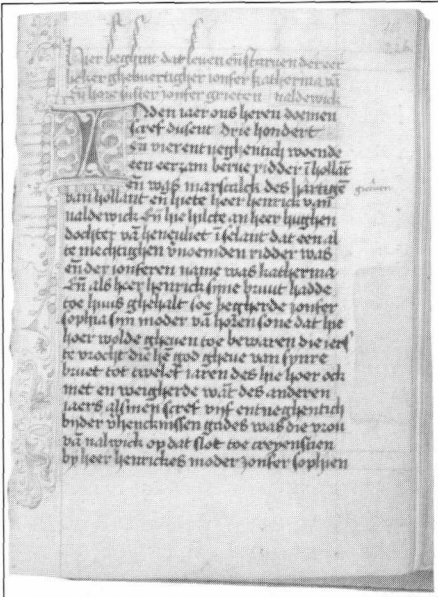
6 Deze gebeurtenissen worden beschreven in DV, ff. 266v-287r en in D, ff. 70r-78r.

7 Vergelijk Rudolf Dier van Muiden, 'Scriptum de magistro Gherardo Grote, domino Florencio et multis aliis devotis fratribus, Continuatio' in: G. Dumbar ed., *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita* (Deventer 1719) 163-166.

de biografieën van de zusters niet werden afgeschilderd als patriarchale tirannen die er slechts op uit waren hun zin door te drijven. Voortdurend werd er de nadruk op gelegd dat zij veel van hun dochter hielden en haar daarom niet wilden verliezen aan een religieuze gemeenschap. Meestal was die liefde ook wederzijds. Opvallend is dat zowel Thonijs als Salome de razernij van hun ouders voortdurend met zachtheid beantwoordden: Thonijs deed dit door zijn ouders te willen troosten, Salome door haar moeder te

bezoeken. Wel bleven ze bij hun keuzes. De liefde voor hun ouders functioneerde in het zusterboek als een verleiding die aspirant-zusters ertoe zou kunnen brengen van hun voornemen om in te treden af te zien. Hoe gevaarlijk de liefde tussen de zusters en hun ouders geacht werd, blijkt wel uit de uitspraak van de rector dat de brief van Clara wel een werkstuk van de duivel leek.

In dit artikel bespreek ik de rol van liefde in het zusterboek van Diepenveen, in het bijzonder die tussen familieleden. Ik doe dit tegen de achtergrond van het feit dat deze tekst bedoeld was als

Een bladzijde uit handschrift DV van het zusterboek, in dit geval de levensbeschrijving van Katharina en Griete van Naaldwijk. Uit: Wybren Scheepsma ed., *Het ootmoedig fundament van diepenveen. Zeshonderd jaar Maria en Sint-Agnesklooster 1400-2000* (Kampen 2002) 185.

Als ze dus beschreven hoe de voorbeeldige zusters lief hadden, gaven ze voorbeelden van hoe de huidige zusters zich ten opzichte van hun geliefden dienden te gedragen.

De verhouding met de familie was van oudsher een probleem geweest voor religieuzen. Vanaf de uitvinding van het kloosterleven door de zogenoemde woestijnvaders was aan hen voorgehouden dat ze afstand moesten doen van alles wat hen aan de wereld bond, inclusief familierelaties. Ze worden bijvoorbeeld speciaal genoemd in de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus (360-430/435) onder de zaken waar de kloosterling zich los

van moet maken. Deze *Collationes* zijn het verslag van de gesprekken die Cassianus met breoemde woestijnvaders voerde. Ze zijn een klassieke tekst in de vormende literatuur voor religieuzen. Ook in de Moderne Devotie werden ze veel gebruikt.⁸

Tegelijkertijd zijn er in het zusterboek ook verhalen over vrouwen die hartelijke relaties met familieleden onderhouden. Het gaat hierbij soms om verwanten die ook waren ingetreden. Zo onderhield zuster Katharina van Naaldwijk een liefdevolle relatie met haar zus Griete van Opstal.⁹ Kennelijk stonden dergelijke relaties niet haaks op de identiteit als goede religieuze. Hoe kan dit? Hoe werd het probleem van de liefde tussen familieleden in het zusterboek aangepakt? Hoe moest een voorbeeldige zuster zich tot haar familie verhouden? Deze vragen zullen worden bestudeerd tegen de achtergrond van de mensvisie van de Moderne Devoten, met een bijzondere nadruk op hun visie op de liefde.

Naar model van Christus

De Moderne Devotie was een religieuze hervormingsbeweging uit de late middeleeuwen. Ze ontstond in de jaren zeventig van de veertiende eeuw in Deventer, op initiatief van de kanunnik Geert Grote (1340-1384). Van daaruit breidde de beweging zich uit over de Nederlanden en het Rijnland.¹⁰ De aanhangers hadden een duidelijke visie op de situatie van de mens. In navolging van de kerkvader Augustinus van Hippo (354-430) meenden ze dat zijn lot bepaald was door de zondeval. God had Adam geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis, maar deze was gedeeltelijk verloren gegaan. Het probleem was dat Adams wil niet langer gelijk liep met die van God: hij had haar gericht op het vleeselijke in plaats van op het goddelijke en eeuwige. Tot overmaat van ramp had hij deze verkeerde neigingen doorgegeven aan zijn hele nageslacht. De opdracht van de mens was sindsdien zichzelf terug te

8 Zie mijn artikel: 'Disciples of the deep desert: Windesheim biographers and the imitation of the Desert Fathers', *Church history and religious culture* 86 (2006) 257-280, aldaar 263-266.

9 Het leven van Katharina van Naaldwijk is te vinden in DV, ff. 226r-266v en in D, ff. 45v-70r.

10 Voor een overzicht van de geschiedenis van de Moderne Devotie: A. G. Weiler, E. Persoons en C. C. de Bruin, *Geert Grote en de Moderne Devotie* (Zutphen 1984) of R.R. Post, *The Modern Devotion. Confrontation with the Reformation and Humanism* (Leiden 1968).

vormen naar de oorspronkelijke staat, naar het voorbeeld van Adam voor de val of de Nieuwe Mens, Jezus Christus. Dit eiste een volledige inzet, die eigenlijk alleen in een religieuze gemeenschap mogelijk was.

Uit de Moderne Devotie zijn verschillende handboeken overgeleverd om mensen bij hun proces van zelfhervorming te begeleiden. De Deventer Broeder van het Gemene Leven Gerard Zerbolt van Zutphen bijvoorbeeld beschreef uitvoerig hoe de mens zijn ziel moet reinigen van vleeselijke verlangens en hoe hij zich om moet vormen van een wereldgerichte tot een religieuze persoonlijkheid. Volgens Zerbolt waren de krachten van de ziel in wanorde geraakt; ze moesten opnieuw geordend worden. Hij adviseerde verschillende technieken om de geest op God te richten. Hierbij noemde hij behalve meditatie, gebed en werken met de handen, in het bijzonder het lezen en schrijven van religieuze teksten. Ook raadde hij de vromen aan hun voordeel te doen met de aanwijzingen en voorbeelden van anderen, hun superieuren of medebroeders en -zusters.¹¹ Bij dit alles stond overigens vast

Conventsiegel van Diepenveen, met links Maria en geknield rechts Sint-Agnes. Uit: Scheepsma, *Het ootmoedig fundament*.

dat de hele onderneming geen kans van slagen had zonder de goddelijke genade. Ook Augustinus had daar al sterk de nadruk opgelegd.

Het zusterboek werd geschreven om te helpen bij de zelfhervorming van een specifieke doelgroep: de Diepenveense zusters. De schrijfsters lieten zien hoe hun hoofdfiguren het voorbeeld van Christus hadden nagevolgd en hoe zij op hun beurt door de lezeressen konden worden geïmiteerd. Het geeft een hoopvolle boodschap: ook de lezeressen zouden de hoogte

11 Zie Gerard Zerbolt van Zutphens werk: J. Mahieu ed., *Van geestelijke opklimmingen* (Brugge 1941) 43-44, 68-70.

van hun voorgangsters kunnen bereiken. De auteurs boden een interpretatie van wat ware vroomheid behelsde. Het was duidelijk voor hen dat de zusters Christus moesten imiteren, maar ze waren zich ervan bewust dat een letterlijke navolging niet mogelijk was, al was het alleen maar omdat de context van de laatmiddeleeuwse Nederlanden nogal verschilde van die van het eerste-eeuws Palestina. Het ging hen erom de essentie te achterhalen van Zijn levenswijze en zo een haalbare manier te vinden om Hem na te volgen.

In dit kader bestudeerden de schrijfsters de manier waarop het leven van Christus door gezaghebbende auteurs in het verleden was geïnterpreteerd. In de levensbeschrijvingen die ze vervolgens maakten, lieten ze zien hoe hun voorbeeldige zusters bij die traditie hadden aangesloten. Dit gold ook voor hun weergave van de familierelaties van de zusters. Ze baseerden hun opvattingen over liefde vooral op drie gezaghebbende auteurs: de eerder genoemde Augustinus, de cisterciënzer abt Bernardus van Clairvaux (1090/91-1153) en de eveneens eerder genoemde schrijver van de *Collationes patrum*, Johannes Cassianus. Ook andere teksten rond de grondleggers van het kloosterleven, zoals de *Vitae patrum*, waren invloedrijk. Daarnaast is duidelijk dat de wijze waarop de auteurs hun verhalen construeerden, veel te danken had aan de levens van de heiligen, van diegenen dus die Christus op perfecte wijze hadden nagevolgd.

Voor we op de ideologie rond liefde en familie ingaan is het nodig eerst een opmerking te maken van methodische aard. De bibliotheek van het vrouwenklooster van Diepenveen is maar zeer gedeeltelijk overgeleverd. Het is bovendien de vraag of de schamele resten een goede indruk geven van de vroegere samenstelling. Daarom is het niet mogelijk precies te achterhalen tot welke teksten de schrijfsters van het zusterboek toegang hadden. Wel is veel onderzoek gedaan naar de bibliotheken van mannelijke en vrouwelijke moderne devoten.¹² Hieruit blijkt dat een aantal werken tot de standaardcollectie behoren: uiteraard de bijbel en verder nog heiligenlevens, de teksten rond de woestijnvaders en de werken van de kerkvaders. Van Augustinus en Bernardus zijn uit Diepenveen enkele teksten overgeleverd. Ze worden bovendien in het zusterboek genoemd als favoriete auteurs. Het is aan-

12 Zie hiervoor bijvoorbeeld Thomas Kock, *Die Buchkultur der Devotio Moderna. Handschriftproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels* (Frankfurt a.M. 1999) en Karl Stooker en Theo Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden* (Leuven 1997).

nemelijk dat de biografes op de hoogte waren van hun gedachtengoed en ook van dat van Cassianus, al wordt die in het zusterboek niet genoemd. Het is in dit kader van belang erop te wijzen dat de devoten met elkaar een 'textual community' vormden. Bepaalde standpunten waren gemeengoed in hun milieu, zonder dat elke zuster of broeder de daarachter liggende tekst had bestudeerd. Dit gold bijvoorbeeld voor de opvattingen van Augustinus over de zondeval, ook al is er geen van zijn Genesiscommentaren uit Diepenveen overgeleverd. Hetzelfde geldt voor het werk van Cassianus en Bernardus. Er is hier een parallel met het feit dat de meeste mensen tegenwoordig bepaalde ideeën hebben over hoe de menselijke psyche in elkaar zit, ook als ze nooit een psychologisch handboek hebben ingekeken.¹³ De teksten van Augustinus, Cassianus en Bernardus waren zo bepalend en hun gezag stond zo buiten kijf, dat ze een doorslaggevende invloed hadden op de standpunten van de zusters, ook als ze er slechts uit tweede hand kennis van hadden genomen, bijvoorbeeld door te luisteren naar een preek.

Drie gezaghebbende auteurs

Augustinus beschouwde het vermogen om lief te hebben als een ingeschapen eigenschap van de mens. Daarom was liefde in principe goed, op dezelfde wijze waarop dit gold voor de Schepping als geheel. Voor Augustinus was de capaciteit lief te hebben een van de eigenschappen van de ziel, waarin de mens op God leek. De mens onderscheidde zich van het dier omdat hij met rede begaafd was en dus zijn lichamelijke aandriften kon beheersen; hij onderscheidde zich van de engelen juist omdat hij die aandriften had. Het probleem was dat het menselijk vermogen tot liefhebben verkeerd 'gericht' was geraakt. Volgens Augustinus had de mens van de appel gegeten uit liefde voor zijn vrouw. Hij had dus deze liefde ten onrechte verheven boven zijn liefde voor God. In het Genesiscommentaar tegen de Manicheeërs vatte Augustinus het verschil tussen de seksen allegorisch op. Hij beschreef Adam en Eva respectievelijk als het geestelijke en het vleeselijke in de mens.

13 Voor een uitleg van het begrip 'textual community': Brian Stock, *The implications of literacy. Written language and models of interpretation in the eleventh and twelfth centuries* (Princeton 1983) 89-92. Voor de Moderne Devotie als 'textual community', Nikolaus Staubach, 'Text als Prozess: zur Pragmatik des Schreibens und Lesens in der Devotio Moderna', in: *Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftlichkeit. Akten des internationalen Kolloquiums 26.-29. Mai 1999* (München 2002), 251-276 aldaar 254-262. Het voorbeeld dank ik aan Kent Emery jr.

Het geestelijke moest het vleselijke overheersen, naar analogie van het feit dat ook de man over de vrouw hoorde te heersen, volgens Augustinus. Bij Adam en zijn hele nageslacht was echter het omgekeerde gebeurd. Het was zaak om de vleselijkheid weer onder de duim te krijgen, zoals dat behoorde in de perfecte orde der dingen.¹⁴ In zijn latere *De Genesi ad litteram* maakte Augustinus een onderscheid tussen twee soorten liefde: de één is op zichzelf gericht, zoekt naar eigen voordeel en is stormachtig en ongeordend; de ander is de naastenliefde. Deze geordende liefde geeft rust, is gericht op God en zoekt het heil van anderen.¹⁵

Vanaf de twaalfde eeuw was het vermogen tot liefhebben steeds sterker op de voorgrond getreden. Bernardus van Clairvaux was de belangrijkste initiator van deze ontwikkeling. Hij beschreef de verhouding tussen mens en God vooral als een verstoorde liefdesband en werkte de opdracht van de mens uit als een verplichting van God te leren om weer op de juiste wijze lief te hebben, om weer net zo veel van God te houden als Hij van ons. Dit is een voortdurend thema in Bernardus' werk, maar hij zette het misschien het helderst uiteen in *De diligendo deo*. Daarin beschreef hij hoe de mens in vier stappen op kan stijgen naar de ware liefde. De mens begint met de vleselijke liefde voor zichzelf en de naaste, waar hij na de zondeval van nature toe geneigd was. Vervolgens heeft hij God lief om wat God voor hem doet, uit eigenbelang dus. Daarna stijgt hij door naar de geestelijke liefde: hij heeft God lief om zichzelf. Tenslotte bereikt hij, als God hem die genade verleent, de hoogste trap: de naastenliefde. Zijn liefde strekt zich dan uit tot de medemens in wie hij het beeld van God herkent.¹⁶

Johannes Cassianus legde sterk de nadruk op het belang van de gemeenschap. Volgens hem hadden religieuzen elkaars steun nodig om op het rechte pad te blijven. Dit is nodig in verband met de menselijke zwakheid: het valt niet mee de vleselijke verlangens de baas te worden en ook een perfecte religieuze kan nog terugvallen.¹⁷ Ook in de *Vitae patrum* wordt dit benadrukt: in sommige verhalen sluiten religieuzen vriendschappen

14 Augustinus van Hippo, 'De Genesi contra Manicheos', in: J.P. Migne ed., *Patrologia Latina* 34 (Parijs 1878-1890) cols. 205-206, c. 2:11-15.

15 Augustinus van Hippo, 'De Genesi ad litteram', *Patrologia Latina* 34, col. 437, c. 11: 15.

16 Bernardus van Clairvaux, 'De diligendo deo', in: J. Leclercq, C.H. Talbot en H.M. Rochais eds., *Sancti Bernardi opera* 3 (Rome 1957-1977) 109-154.

17 Vgl. bijvoorbeeld Johannes Cassianus, in: Jean-Claude Guy ed., *Institutiones cénobitiques* (Parijs 1965), c. 4:7, c. 4: 40-41.

waarbij ze elkaar wederzijds stimuleerden tot volharding.¹⁸

De beschrijvingen in het zusterboek

In het leven van Salome van der Wiel zijn de relaties tussen de familieleden van groot belang. In alle gevallen is duidelijk dat het gaat om liefdesrelaties. Er is echter wel een onderscheid tussen de heilzame en heilloze liefdes. De eerste

'Bemoediging', een beeldengroep die zich tussen de kerk en het kerkhof van Diepenveen bevindt en de geloofstrijd van een novice weergeeft, die nog niet weet of ze in het klooster blijven wil. Moeder-overste troost haar.

brengt de zuster verder op haar weg naar God, de tweede houdt haar daarvan af. De liefde van Salome's ouders behoort tot de tweede soort, die ook door Augustinus werd afgekeurd. In haar biografie staat hun houding in contrast met de rustige vastberadenheid van Salome en haar broer. De schrijfster benadrukte hierdoor dat de liefde van ouders nog niet goed gericht was en

dus ongeordend. Wanneer hun liefde net zo geordend was als die van hun twee kinderen, zouden ze juist toejuichen dat hun dochter zich aan God ging wijden en mogelijk zelfs haar voorbeeld volgen.

De overspannen reactie van Salome's moeder lijkt op die van de ouders van maagdelijke martelaressen.¹⁹ Deze heiligen krijgen altijd problemen met

18 Vgl. bijvoorbeeld het leven van de heilige Euphrasia in: J.P. Migne ed., *Vitae patrum sive historiae eremiticae libri decem*, PL 73, (2e druk; Turnhout 1977), cols. 623-643.

19 De overeenkomst tussen de levens van de Diepenveense zusters en de levens van de heiligen is al vaak opgemerkt. Zie bijvoorbeeld Wybren Scheepsma, 'Illustrere voorbeelden. De invloed van de *Legenda Aurea* op de geschriften van de koorvrouwen van Windesheim', in: A Berteloot, H. van Dijk en J. Hlatky eds., 'Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda' *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda Aurea* (Münster e.a. 2002) 261-282. Voor een typologie van de maagdelijke martelares bijvoorbeeld Birte Carlé, 'Structural patterns in the legends of the holy women of Christianity', *Aspects of female existence. Proceedings from the Saint Gertrud Symposium 'Women in the Middle Ages'* (Kopenhagen 1980) 79-86.

hun ouders op het moment dat deze haar willen uithuwelijken. Ook in de levens van de Diepenveense zusters is dit een belangrijk motief. Al in de Brieven van Paulus werd het huwelijk gepresenteerd als iets dat de gelovige weghield van God. De apostel was van mening dat de getrouwde mens zich niet meer volledig kan concentreren op God.²⁰ Het probleem was niet alleen de liefde die zo iemand voor een ander zou koesteren, maar vooral wat het huwelijk verder met zich meebracht. Met name dit laatste punt wordt in het zusterboek benadrukt. Hierbij is het van belang te bedenken dat de Diepenveense zusters over het algemeen uit aanzienlijke milieus afkomstig waren. Hoe gevaarlijk het huwelijk daar kon zijn, blijkt uit de biografieën van voorbeeldige zusters die voor hun intrede getrouwd waren geweest. In deze verhalen waren de schrijfsters erop gebrand een zo groot mogelijk contrast te scheppen tussen hun vorige en het huidige leven. Ze stelden de keuze voor Diepenveen voor als een dramatische bekering van een in-slecht naar een in-goed leven. Ze weidden uit over hoe de betreffende zuster tijdens haar bestaan als getrouwde vrouw zich alleen geïnteresseerd had voor pretjes en status, meestal uitgedrukt door luxueuze maaltijden en prachtige kleren, waarmee ze anderen de ogen uit kon steken. Deze houding werd afgeschilderd als een uiting van een zeer zondige inborst: haar verlangen naar dergelijke zaken hield de zuster toen af van God. Het probleem was de gerichtheid op de wereld die het huwelijk met zich meebracht. Dit was waar Thonijs zijn zusje voor wilde behoeden. De ouders die hun dochters zo graag wilden uithuwelijken, bedoelden het misschien goed, maar stortten haar volgens de auteurs van het zusterboek in de verdoemenis door haar aan de verleidingen van het leven van een gehuwde vrouw bloot te stellen. Salome zag dit tijdig in; andere zusters kwamen pas later tot inkeer. Dit gold ook voor Salomes gestorven zusje. De opmerking van de biografe dat zij op haar sterfbed haar leven beterde, wijst erop dat niet zijzelf, maar Salome de juiste keuze had gemaakt door af te zien van een huwelijk en in te treden.

De relatie tussen Thonijs en Salome is een voorbeeld van een heilzame liefde. De broer hielp zijn zus op de juiste weg. Opvallend is dat de heftige emoties die bij de verkeerd gerichte liefdes zo op de voorgrond treden, hier ontbreken, althans in de beschrijving van het zusterboek. Na zijn bekering blonk Thonijs uit in naastenliefde, die hem er niet alleen toe aanzette de arme pestlijders met gevaar voor eigen leven te verzorgen, maar ook tot het bekeren van zijn vroegere makkers in het kwaad. Naastenliefde geldt

²⁰ 1 Kor 7,27-40.

in het zusterboek ook elders als het motief om zich met het zielenheil van anderen bezig te houden. Ook Thonijs' activiteiten ten opzichte van zijn zusje kwamen voort uit zijn naastenliefde, ook al leken ze op het eerste gezicht op gespannen voet te staan met het ideaal van liefde zonder aanzien des persoons. Het zusterboek maakt duidelijk dat deze liefhebbende broer geen enkel eigenbelang nastreefde, laat staan een vleselijk belang. In tegenstelling tot zijn misleide ouders wist hij, door zijn eigen bekering en door de vorderingen die hij gemaakt had in het zich terugvormen naar het beeld en de gelijkenis van God, wat werkelijk goed was voor Salome en handelde daarnaar. Zijn natuurlijke liefde voor zijn zus was getransformeerd tot naastenliefde, zoals die door Bernardus werd gepropageerd. Hetzelfde gold voor Katharina van Naaldwijk. Weliswaar besteedt het zusterboek veel aandacht aan haar liefdevolle begeleiding van haar jongere zus, maar het benadrukt ook dat de geestelijke voortgang van de andere zusters Katharina even na aan het hart lag. Hiermee speelde ze precies de rol die religieuzen ten opzichte van elkaar moesten spelen volgens Cassianus. Hetzelfde gold voor Thonijs.

Bij Thonijs en Salome is nog iets aan de hand. Hun onderlinge verhouding hield de zusters een haalbaar voorbeeld voor van de relatie tussen een mannelijke en een vrouwelijke asceet. Vanaf het ontstaan van het kloosterleven bij de woestijnvaders had het ideaal bestaan van geestelijke vriendschap. Hierbij was sprake van een relatie tussen man en vrouw, waarbij dezen zich zo van het vleselijke hadden losgemaakt, dat van seksualiteit geen sprake meer was. In zo'n vriendschap speelde het natuurlijke rangverschil tussen man en vrouw geen rol meer. Dergelijke relatie komen al voor in de *Vitae patrum*.²¹ In de praktijk bleek het echter nogal moeilijk in dit leven het vlees geheel de baas te worden.²² Een verhouding tussen broer en zus was in dit opzicht veel minder gevaarlijk. In het Kapittel van Windesheim is nog minstens één ander voorbeeld van een dergelijke broer-zusrelatie bekend. Zo zijn er van de Windesheimer broeder Gerlach Peters enkele brieven bekend, die hij vanuit zijn klooster aan zijn zus Lubbe stuurde, die in een huis van Zusters van het Gemene Leven in Deventer zat. Hij ondersteunde haar zo in haar geestelijke voort-

21 Vgl. Bijvoorbeeld het leven van de heilige Amon en zijn echtgenote in: J.P. Migne ed., *Vitae patrum*, Patrologia Latina, 73 (Paris, 1894), cols. 1099-1100.

22 Peter Brown, *The body and society. Men, women and spiritual renunciation in Early Christianity* (New York 1988) 266-269.

gang.²³ In principe was bij dergelijke relaties sprake van gelijkwaardigheid tussen de partners. Beide partijen hadden zich van het vlees losgemaakt; het speelde dus geen rol meer in hun onderlinge verhouding. Soms trad de een wel als oudere, wijzere raadgever ten opzichte van de ander op. In de voorbeelden uit het Kapittel van Windesheim was dit altijd de man, hoewel in de geschiedenis ook voorbeelden van het omgekeerde te vinden zijn. Het is aannemelijk dat dit te maken heeft met de sterke nadruk op het disciplineren van vrouwen in het Kapittel van Windesheim.²⁴

Conclusie

Het zusterboek van Diepenveen hield de zusters voor hoe zij Christus in hun tijd en omstandigheden konden navolgen. Het verhaal van Salome en Thonijs van der Wiel liet hen onder meer zien hoe zij zich tot hun familie moesten verhouden, tegen de achtergrond van het feit dat religieuzen geacht werden hun banden daarmee te verbreken. Het zusterboek van Diepenveen geeft een mildere interpretatie van dit gebod. Intrede in het klooster betekende niet dat ze per definitie alle banden moesten verbreken. In plaats daarvan moesten ze hun natuurlijke neiging tot liefde voor hun verwanten omzetten in naastenliefde. Thonijs en Salome gaven het goede voorbeeld. Hun liefde verschilde van die van hun ouders omdat zij slechts gericht was op het begeleiden van de ander naar God. En passant wordt ook nog een ander probleem aangesneden: de verhouding tussen een mannelijke en een vrouwelijke asceet. Als broer en zus gaven Thonijs en Salome een haalbare uitwerking van een oud ideaal, de geestelijke vriendschap, die ook voor de lezeressen van hun leven uitvoerbaar was.

23 Zijn brieven zijn uitgegeven in: Mikel M. Kors, *De middelnederlandse brieven van Gerlach Peters (+1411). Studie en tekstuutgave* (Nijmegen 1991). Het leven van Gerlach Peters wordt beschreven in het 'broederboek' van het hoofdklooster van het kapittel: Johannes Busch, 'De viris illustribus', in: K. Grube ed., *Des Augustinerprobstes Johannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum* (Halle 1886) 54-55.

24 Zie hiervoor bijvoorbeeld S. v.d. Woude ed., *Acta Capituli Windeshemensis. Acta van de kapittelvergaderingen der Congregatie van Windesheim* (Den Haag 1953) 53.